

AZ AFRIKAI NYELVEK ÉS A SZUAHÉLI A HARMADIK VILÁG NYELVI KÉPÉBEN

A „harmadik világ” fogalma elsősorban politikai töltésű. Történelmi, földrajzi, nyelvi, néprajzi stb. szempontból nem alkot pontosan körülhatárolható egységes egészet, mégis indokolt, hogy a felsorolt tudományágak képviselői is különválasztva vizsgálják sajátosságait és problémáit. Vonatkozik ez a „világokra” tagolódott emberiség nyelvi megoszlására is. Ezen a téren a harmadik vagy fejlődő világ egyedülálló helyzetben van, hiszen aligha beszélhetünk a fejlett ipari államok vagy a szocialista országok elkülöníthető nyelvi képleteiről. Még egyszer hangsúlyozzuk tehát, hogy politikai természetű fölosztás alapján elkülönített „világ” nyelvei állnak figyelmünk központjában.

A jelenkori történelem legmozgékonyabb kategóriája éppen ez a forrongóban lévő, változékony világ, amelynek nyelvi problémáit csak igényes monográfiák sorában lehetne kimerítően taglalni. Célunk ezért korántsem az, hogy átfogó képet nyújtsunk erről a kivételesen gazdag és – valljuk be – hiányosan feldolgozott témaköréről. Ellenkezőleg: kiragadott példák segítségével kívánunk rámutatni bizonyos sajátosságaira, fejlődésének menetére, jelenkori állapotára.

Az afrikai kontinens és annak nyelvei minden tekintetben – a legmegfelelőbbek céljainknak. Viszonylag egyértelműen körülhatárolható areát alkotnak, amelyen belül tovább elkülöníthető, egyre konkrétabb területi, etnikai és nyelvi rész-egészek vizsgálhatók az önállóság igényével. Célunk éppen a kör optimálisra szűkítése, hogy így könnyen áttekinthető, mégis jellemző képet nyújthassunk a vizsgált terület leglényegesebb problémáiról.

Amikor afrikai nyelvekről beszélünk, először tudatosítanunk kell, hogy a hagyományos afrikanisztika szemszögéből ebbe a fogalomkörbe nem tartozik bele a kontinensen beszélt valamennyi nyelv. Történelmi és nyelvészeti szempontból egyaránt kirekesztődnek innen a Szaharától északra, sőt helyenként Kelet-Afrikában is beszélt sémi, kusita és nílusi nyelvek, a maláj–polinéz nyelvcsalád indonéz ágához tartozó, Madagaszkáron beszélt malgas nyelv, és természetesen az Afrikában élő fehér népeesség indoeurópai nyelvei.

A nílusi, egyes kusita és sémi nyelvek azonban olyan szorosan kapcsolódnak a környezetükben előforduló „tisztán” afrikai idiómákhoz, hordozóik történelme annyira szerves része Afrika történelmének, hogy mégsem rekeszthetjük őket egyértelműen és teljesen vizsgálódási körünkön kívül. Etiópia sémi nyelveire, a csádi nyelvcsalád hamitizált képviselőire és a Szahara déli peremvidékétől kiindulva, a Nílus völgyében, sőt

azon túl, Tanzánia szárazföldi területein is előforduló nílusi népek nyelveire vonatkozik ez.

Az afrikai nyelvek tudományos igényű, általánosan elfogadott fölosztása még várat magára. Az egyes nyelvcsaládok és csoportok körülhatárolása, fejlődésük törvényszerűségei csak részben tisztázottak. A kutatómunkát filológiai téren erőteljesen hátráltatja az írásbeli források szegényessége, egyes területeken pedig szinte teljes hiánya. Így csak másodkézből kapott leírásokra és közleményekre építhetjük a kérdéses nyelvek geneziséét és fejlődésmenetét tisztázni kívánó kutatókat. Tekintettel arra, hogy az afrikai országok jelentős részének lakói éppen a nemzetté formálódás bonyolult és számtalan problémát hordozó szakaszában élnek, nyelveiket még leíró nyelvészeti szempontból is csak részleges sikerrel vizsgálhatjuk. Elsősorban a jelentősebb, már államnyelvként (hivatalos nyelvként) elfogadott, vagy ilyen irányban fejlődő nyelvek esetében megfigyelhető lexikális, sőt grammatikai vetületű purista mozgalmak jelentenek e téren komoly akadályt.

A nyugati afrikanisztikában, ott is elsősorban az angol nyelvterületen Greenberg¹ felosztási rendszere a legelterjedtebb és a leginkább elfogadott. A rendszer teljességre törekszik, valamennyi fekete-afrikai nyelvre kiterjed. Gyökerei azonban visszanyúlnak egészen az etnológia tudományán belül kialakult kultúrtörténeti elméletig. Ennek következtében Greenberg érvelésében egyes népek anyagi és szellemi kultúrájának, ezen belül nyelvének valódi jelentőségét meghaladó szerep jut.

Guthrie, a Londoni Egyetem professzora, neves afrikanista elsősorban a bantuisztika területén alkotott nagyot.² Eddigi életművének végső következtetései azonban nem mentesek a bantu nyelveken beszélő népek egyközpontú eredetének hangoztatásától. Ebből következik a föltételezett bonyolult migrációs, expanziós folyamatok misztifikálása is. A bantu nyelveket összehasonlító alapvető munkája azonban vitathatatlanul értékes a leíró nyelvészet és a nyelvtipológia szempontjából is.

A szocialista országokban, sőt néhol azok határain túl is elfogadják Olderogge³, a szovjet afrikanisztika jelenlegi vezetője által kidolgozott nyelvi-etnikai fölosztást. Eszerint a fekete vagy néger-afrikai nyelveket három nagy, laza egységet alkotó kötelékbe sorolhatjuk. Ezek:

- I: szudán–guineai nyelvek;
- II. bantu nyelvek;
- III. koisan nyelvek.

¹ Greenberg, J. H.: *Studies in African Linguistic classification*, New-Haven, 1955, The Position of Bantu, 309–317. old.

² Guthrie, M.: *Comparative Bantu*, London, 1970, I–IV. kötet.

³ Olderogge, D. A. A szovjet afrikanisztika egyik megalapozója, a mai „leningrádi iskola” vezetője. Munkássága csaknem egyenlő arányban oszlik meg a nyelvtudomány és a néprajztudomány között.

Tudomásul kell vennünk azonban, hogy ez a rendszer is számos fontos kérdést megválaszolatlanul hagy. Nem határozza meg például kellő pontossággal a félbantu (más néven bantoid vagy semi-bantu) nyelvek hovatartozását, nem nyújtja azok kielégítő osztályozását. A rendszerben összefüggő nyelvcsaládként szereplő szudán–guineai nyelveket pedig csak areális–történelmi alapon lehet egyetlen mamut-csoportba sorolni. Egyelőre azonban az ilyen laza kereteket is el kell fogadnunk a leendő részletesebb osztályozás alapjául.

Tekintsük át röviden, hogyan határolja körül az orosz tudós a szudán–guineai nyelvek elterjedési területét, és mely nyelveket sorolja közéjük? Az érintett földrajzi térség a sémi–hámi nyelvterülettől, – földrajzi szempontból a Szaharától – délre, durva meghatározással az Egyenlítő vidékéig húzódik. Ezek a határok az Atlanti óceán partvidékén észak felé tolódnak, keleten pedig, Szudán köztársaságban, Etiópiában és a kenyai, tanzániai magasföld egyes területein mutatkozik ettől eltérés.

A zömében sémi és kusita nyelveket beszélő népek által lakott Etiópia különálló szigetet alkot, de annak területén is megtalálható néhány kisebb, a szudán–guineai nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélő nép. A nyelvcsaládhoz tartozó nyelveken beszélő népek össz-lélekszáma megközelítőleg 70–100 millió. (A meghatározás azért ennyire durva, mert az egyes források más-más időszakra vonatkozó adatokat közölnek, sőt azonos időből származók között is gyakran jelentős eltérések tapasztalhatók.)

A szudán–guineai nyelvcsalád jelentősebb csoportjai a következők:

1. *Guineai csoport*. Az ide sorolható nyelveken 25–27 millió ember beszél. Tagjai Nyugat-Afrika atlanti óceáni partvidékének viszonylag keskeny sávjában, a libériai főváros, Monrovia környékétől a Biafrai öböl vidékéig elterjedtek.

Alcsoportjai: a) A *kva* nyelvek, amelyeket 15–18 millió ember beszél Abijan városától – a Niger deltáját kivéve – a Biafrai öbölíig. A szorosabb egységet alkotó *akan* nyelvcsoporthoz és számos kisebb–nagyobb, önálló nyelvből áll.

b) A *kru* nyelvek beszélőinek lélekszáma lényegesen csekélyebb. A Libéria déli részén élő nyelvek hordozóinak száma egyenként néhány százezer. Az egyes nyelvek és dialektusaik között e csoporton belül nehéz konkrét határokat húzni. A róluk szóló ismeretek sokszor ellentmondásosak. Ugyanez elmondható – talán még nagyobb mértékben – a következő két alcsoport nyelveiről is:

c) Az Abijan várost övező, sekélyvizű, apró szigetekkel tarkított partvidéken élnek a szintén kis lélekszámú, úgynevezett lagúna népek.

d) A togói maradványnépek néven ismert csoport képviselői valószínűleg a nagyobb lélekszámú és fejlettebb kultúrájú szomszédos népek (asanti, logba, nyengbe stb.) terjeszkedése következtében szorultak vissza további fejlődésüket korlátozó, nehezen megközelíthető lakóhelyükre.

e) Az *idzso* (ijaw) nyelv és számos nyelvjárása a kalabari nyelvvel együtt a guineai nyelvek sajátosan elkülönülő csoportját alkotja. Lélekszáma 200 000 körüli.

2. Nyugat-Afrika legjelentősebb nyelve a *hausza*, amelyen a legközelebbi rokonnyelvekkel együtt 25–30 millió ember beszél. Nem minden hordozójának anyanyelve; Nyugat-Szudán jelentős területein a közép-kor óta a lingua-franca jellegű közvetítőnyelv szerepét is betölti. Mintegy tíz millióan második vagy harmadik nyelvként beszélnek.

Történelmi szerepe következtében nem egységes nyelv. Dialektusai között lényeges eltérések tapasztalhatók. Az utóbbi évtizedekben megindultak általánosan elfogadott irodalmi változatának kialakítására irányuló törekvések is.

A vele rokon nyelvek:

- a) Az *angasz* nyelv és fokozatosan önállósuló dialektusai;
- b) A kisebb lélekszámú *bura* csoport;
- c) A *mubi* csoport.

A haussza nyelvek a családja lényegében az afroázsiai nyelvek családjához sorolható. Kulturális, történelmi kötöttségei alapján tekintjük a szudán–guineai család részének. A rokon nyelvek három említett csoportját összevont néven csádi nyelvekként is említhetjük.⁴

3. A *kanuri–tubu*, vagy *szaharai nyelvek* csoportja Csád, Niger és Líbia határos vidékein elterjedt. Két–két és félmillió ember beszéli a hozzá tartozó nyelveket és nyelvjárásokat. A hauszánál is nagyobb mértékű rokonságot mutatnak a sémi–hámi nyelvcsalád iránt. Hatalmas sívatagi területen szétszóródva laza népességet alkotnak. Hordozóik etnikai és antropológiai szempontból sem egységesek.

4. A *kelet-szudáni nyelvek* számos csoportot és önálló, egyik családhoz vagy csoporthoz sem sorolható nyelvet egyesítenek, csupán területi szempontok alapján.

A Nílus mentén, Asszuántól fölfelé beszélnek a núbiai nyelveket. Ezeknek régen elszakadt és nagy mértékben önállósodott rokonai a hegyi nuba nyelvek, amelyek hordozói a kordofáni hegyvidék nehezen megközelíthető térségébe vonultak vissza.

Jobban meghatározható, egységesebb csoportot alkotnak a nílusi (más néven nilota vagy elavult terminussal nilo–hamita) nyelvek. Jelentős részük képviselői az úgynevezett kelet-afrikai országokban élnek. Területileg két nagy csoportra (északi és déli) bonthatók. Jelentős részüknél – főleg a déli csoportban – bantu hatás tapasztalható. Hordozóik össz-lélekszáma öt–hét millió körül mozog. Néhány kivételtől eltekintve csak hiányos leírásuk áll rendelkezésre.

5. A *mande*, vagy mandingo nyelvcsalád a szudáni övezet egyik legfontosabb csoportja. Célszerűbb a mande elnevezés használata, mivel létezik egy önálló mandingo nyelvi képlet is. Az utóbbit különálló nyelv-

⁴ Meillet – Cohen: *Les langues de monde*, 1952, 157 csádi nyelvet említ.

csoportnak is tekinthetjük, amelynek legfontosabb tagjai a bambara (bamana), a malinke és a diula.

Magát az alcsaládot két fontosabb csoportra bonthatjuk. A hozzájuk tartozó nyelvek grammatikai rendszere lényegében azonos. A közöttük meglévő különbségeket elsősorban fonetikai és kisebb mértékű lexikális eltérések jelentik. A megkülönböztetés tehát lényegében formális, terminológiai szempontból a tízes szám eltérő elnevezésére vezethető vissza. (Lásd az indoeurópai nyelvek kentum és szatem ágakra történő fölosztását.) Ennek megfelelően az északi csoportot mande-tan, a délit mande-fu néven ismeri a szakirodalom.

A mande nyelveknek számos egyéb felosztása is ismeretes. Bizonyos források szerint például három csoportra oszthatók, és ezek a csoportok is további két-két alcsoportra bomlanak.⁵

Mivel jelen esetben elsősorban a bantu nyelveket, közülük is részletesebben a szuahélit kívánjuk bemutatni, megbontjuk az Olderogge-féle felosztás sorrendjét, és előzőleg röviden bemutatjuk a koiszan nyelvcsaláddal kapcsolatos problémákat. A bantu nyelveket hagyjuk utoljára.

III. A *koiszan nyelvek* genetikai szempontból csak vitathatóan sorolhatók egységes nyelvcsaládba. A *koin* (hottentotta) és a *szan* (busman) nyelvek lényegében önálló csoportokat alkotnak. Összetartozásuk mellett szólnak viszont egyes fonetikai sajátosságai, nyelvtanaik rokon vonásai és – nem utolsósorban – beszélőik hasonló antropológiai és kulturális sajátosságai. A recens vizsgálatok azonban egész sor olyan tényt föltártak, amelyek alapján kétségbe vonható a két nyelvcsoporthoz szoros összetartozása.⁶

A busman nyelvek (Angola déli része, Namíbia, Kalahári sivatag, Becsuánaföld, ma: Botswana) bizonyos névszói és igeragozási sajátosságaitól függetlenül elszigetelő típusúaknak tekinthetők. Névmásaik rendszere fejlett, számrendszerük viszont csak háromig terjed. Ezekben a nyelvekben hét, szemantikai szempontból megkülönböztető szerepű, különböző helyeken és eltérő módon képzett csettintő (felpattanó rés-) hang fordul elő.

A koiszan nyelvek *koin* ágát a tulajdonképpeni hottentotta nyelvek alkotják. Jellemzőjük a nyelvtani nemek kategóriájának megléte, a fejlett névszó- és igeragozás, a tízes számrendszer ismerete és a busman nyelvekéihez hasonló csettintő hangok jelenléte. Szórendjük (szubjektum – objektum – predikátum) eltér a busman nyelvek szórendjétől (szubjektum – predikátum – objektum).

Elterjedt az a hipotézis, hogy a koiszan nyelvek korábban, a nagy bantu expanziót megelőző időkben (az i.e. II–I. évezred fordulóján) el-

⁵ Murdock, P.: *Africa; its Peoples and their Culture History*, N.Y. – Toronto – London, 1959, 64–77. old.

⁶ *Afrika (Enciklopedyicseskij Szbornyik)*, Moszkva, 1963, I. (A–L), 284, 333, 417. old.

terjedtek voltak szinte egész Fekete-Afrika területén.⁷ Ezek szerint valaha a mai pigmeus csoportok (Nagy Tavak vidéke, Kongó medence stb.) ősei is koiszan nyelveken beszéltek. Az utóbbiak ma már nyelvükben és kultúrájukban egyaránt teljesen azonosultak a szomszédságukban élő, bantu nyelveken beszélő népekkel, ezért e föltételezésnek csak közvetett (néprajzi, régészeti, embertani stb.) bizonyítékaival számolhatunk.

Félbantu (semi bantu vagy bantoid) nyelvek

Ehhez a Nyugat-Szudánban elterjedt nyelvcsaládhoz három elkülöníthető nyelvcsoporthoz tartozik. A szorosabb értelemben vett bantoid nyelvek lényegében a nyelvcsalád keleti csoportját alkotják. Az utóbbi területeket egyes források⁸ a bantu nyelveken beszélő népek őshazájának, a nagy expanzió kiindulási pontjának tekintik.

Nyelvtanukra jellemző a névszóosztályok megléte és a bantu nyelvekre jellemző előképzőkkel történő egyeztetés rendszere. Egyes képviselők esetében megfigyelhető a szemantikai megkülönböztető szerepet játszó tonalitás is. Alapszókincsük számos rokon vonást mutat a tulajdonképpen bantu nyelvekével, rokonításuk tehát kézenfekvő. Glotto-kronológiai fölmérésük és alapos lexikai statisztikájuk elkészítése még várat magára.

A félbantu nyelvek földrajzi szempontból középső csoportját két néven is említik az afrikanisták. A nyugati szakirodalomban elterjedtebb a *gur* nyelvek elnevezés, míg Oolderogge felosztása szerint ez a bantoid nyelvek *moszi-gruszi* csoportja. Beszélőik száma 7–9 millió. A névszóosztályok rendszere jellemző a csoport valamennyi tagjára, az egyeztetés azonban történhet előképzők és utóképzők segítségével is. Egyes nyelvekben dominálnak a prefixumok, másokra a szuffixumok alkalmazása jellemzőbb. Némelyik képviselőjükben csak csökevényes formában van jelen a névszóosztályok rendszere. Ezt a jelenséget degradációs folyamat eredményének tekinthetjük, ezért ennek alapján nem zárhatjuk ki a *gur* nyelveket a félbantu nyelvcsalád kötelékéből.

A nyelvcsalád nyugati tagjai alkotják az úgynevezett atlanti csoportot. Az ide sorolható népek lélekszáma meghaladja a 10 milliót. A csoport egyik tagja, a *fulbe* (másként fulani vagy peul) nép, amelynek nyelve az óceán partvidékétől egészen a Csád tó környékéig előfordul. Ez a koiné típusú közvetítő, nyelvi funkciókat is betöltő félbantu nyelv

⁷ Jelenleg Kelet-Afrika területén számos helyen élnek még olyan apró népcsoportok, amelyek bizonyíthatóan koiszan származásúak. Eredetük a tanganyikai hadzapi és szandave nép esetében a legnyilvánvalóbb. Lásd: Nagy, G.: Koisan maradványnépek Kelet-Afrikában, *Artes Populares*, 1., Budapest, 1971.

⁸ Wiedner, D. B.: *A History of Africa South of the Sahara*, New York, 1962, 92–102. old.

fontos érv a századfordulón divatos meinhofi „hamita eredet” elméletével szemben.⁹

A csoportra jellemző a névszóosztályok rendszere és a fejlett prefixális képzésmód, amit azonban szuffixumok rendszere is kiegészít. Egyes képviselőiknél megfigyelhető a szemantikai értékű tonalitás is.

Eldöntetlen kérdés, hogy a félbantu nyelvek hordozói milyen szerepet játszhattak a bantu nyelveken beszélő népek etnogenezisében. Bizonyos nézetek szerint rájuk vezethető vissza a bantuk eredete, mások viszont a félbantu nyelveket tekintik a bantuból kivált, felhígult képződménynek.

A bantu nyelvek

A bantu nyelvek alkotják Fekete-Afrika legnagyobb nyelvcsaládját (egyész afrikanista nyelvészek szerint nyelvcsoportját), mind beszélőik összes lélekszáma (korábbi források 75–80 milliót említettek, mai becsült számuk 250–300 millió), mind a közéjük tartozó egyes nyelvek száma (6–800) szerint.

Maga a „bantu” terminus technicus a múlt század második felében kezdett elterjedni az európai nyelvészeti és néprajzi szakirodalomban. Alapjául a nyelvcsaládhoz tartozó csaknem valamennyi nyelvben előforduló *-tu* = ember szó többes számú, *ba-* prefixummal képzett alakja szolgál. Ez a szóalak egyébként a bantu nyelvcsalád földrajzi értelemben vett központi csoportjának nyelveire jellemző.

A nyelvcsaládhoz tartozó nyelveken beszélő népek a kontinens déli háromszögét foglalják el a szudáni savannaövezet és a Fokföld között. E területen belül csak a Kalahári és a Namíbiai sivatagban élnek pár tízezres lélekszámú koisan népek.

A nagyszámú bantu nyelv közötti bonyolult genetikai kapcsolatokat még nem ismerjük kellő pontossággal, ezért jobb híján areális elvek alapján különíthetjük el egymástól egyes csoportjaikat. Az így nyert övezetek általában valamelyes történelmi összetartozást is jelentenek.¹⁰

1. *Észak-nyugati bantu nyelvek.* A Kongói Népi Demokratikus Köztársaság, Kamerun és Gabon határvidékén élnek. Lélekszámuk megközelítően egymillió. Ez a terület a nagy bantu migráció egyik föltételezett kiindulópontja.

2. *Kongói bantu nyelvek.* A Kongó folyam két partján Zaire és a Kongói Köztársaság határos területein él mintegy ötmillió képviselőjük.

3. *Központi bantu nyelvek.* Zaire és Zambia határvidékén beszéli körülbelül másfél millió ember. Legjelentősebb tagjai a tonga és a bamba. A bantu nyelveknek talán legarchaikusabb képviselői.

⁹ Meinhof, C.: Die afrikanischen Klassensprachen in ihrer Bedeutung für die Geschichte der Sprache, *Scientia*, XXV, 50., 1931, 165–173. old.

¹⁰ Ez az összetartozás a századfordulón volt érvényben, a felosztás erre az állapotra épül. A mai helyzet már alapjaiban más felosztást igényel. Vö.: Guthrie 1967.

4. A *tóvidéki* f(angol forrásokban *interlacustrine*) bantu nyelvek a Viktória és a Kivu-tó közötti területen elterjedtek, kusita antropológiai és társadalmi hatást mutató környezetben. Beszélőik száma meghaladja a hatmilliót. Legfontosabb képviselőik a (lu)ganda, (ki)rundi, (ki)nyarwanda stb.

5. Az *észak-keleti bantu nyelvek* legfontosabb képviselői a kenyai kikuju és kamba népek. Ezek és a hozzájuk csatlakozó apró bantu nyelveket beszélő etnikai csoportok alkotják Kenya lakosságának nagyobbik felét. Nyelvi, kulturális és társadalmi–politikai téren konfrontálódnak a szomszédságukban élő nilusi népekkel.

6. A *keleti bantu nyelvek*et elsősorban Tanzániában és a környező országok vele határos területein beszélik. Hordozóik száma több millió. Ez a létszám több tucat önálló nyelv között oszlik meg, igen változatos arányban. Ehhez a csoporthoz sorolható Fekete-Afrika legerjedtebb nyelve, a szuahéli (kiswahili) is.

7. A *dél-keleti bantu nyelvek*et hordozó népek jelentős lélekszámúak (20–25 millió). Nyelveik archaikus típusúak. Változó számban előfordulnak bennük a valószínűleg koiszan eredetű csettintő hangok is. A névszók egyes- és többes számú alakjai önálló osztályokba tömörülnek nyelvtanaikban.

8. A *dél-nyugati bantu nyelvek* Angola, Namíbia és a Dél-afrikai Köztársaság területén elterjedtek. Beszélőik száma mintegy 3 millió. Grammatikájuk tipikusan bantu, de fonetikai, sőt lexikális téren jelentős koiszan hatás is kimutatható az esetükben.

A bantu nyelvek egészében az agglutinatív (ragozó) nyelvtípushoz sorolhatók, bár csaknem minden képviselőjük esetében megfigyelhetők a belső flexió esetei is. Nyelvtanuknak legszembeötlőbb sajátysága az, hogy szókinsük változó számú, egymástól előképzők segítségével megkülönböztetett névszóosztályokra tagolódik. Az osztályrendszer alapját valaha föltehetően valamiféle logikai fölosztás képezte. A nyelvek későbbi fejlődése során az így kialakult kategóriák végül is formálisakká váltak.

Ennek megfelelően beszélhetünk egyes bantu nyelvek esetében emberek, tárgyak, növények, állatok, elvont fogalmak stb. osztályairól, más esetekben viszont alaki vagy anyagi tulajdonságok szolgálhattak a fölosztás alapjául. A kategóriák száma részben ennek megfelelően változik, részben azzal kapcsolatos, hogy egyes nyelvek esetében külön osztályokhoz tartozónak tekintik a névszók egyes- és többes számú alakjait. Vannak olyan bantu nyelvek, amelyekben önálló osztályokat alkotnak az igékből képzett főnevek, vagy a térbeli viszonyokra utaló szóalakok.

Az archaikus típusú bantu nyelvekben 15–22, a többiekben kevesebb névszóosztályt különböztethetünk meg. Az osztályok számának csökkenése nagyrészt arra vezethető vissza, hogy az érintett nyelvekben a logikai alapon elkülöníthető szócsoportokra épülő osztályok egyes és többes számú alakjai közös kategóriába tömörültek.

A legtöbb bantu nyelvre jellemző a szemantikai jelentőségű zenei tonalitás. A szuahéliből azonban hiányzik. Az utóbbiban a névszóosztályok száma is csupán 8, bár a térbeli viszonyokat kifejező nyolcadik osztály három morfológiai szektorát önálló osztálynak is tekinthetjük. Ez azonban az osztályhoz tartozó szavak csekély száma miatt nem célszerű, sőt megoldhatatlan.

A szuahéli nyelv kialakulása és szerepe Fekete Afrikában

Az afrikai nyelvek iránti érdeklődés a múlt század második felében támadt föl az európai tudósok körében. Az újkor elején, a fajelmélet kialakulása előtt számos misszionárius foglalkozott afrikai nyelvek tanulmányozásával és leírásával.

Az ókori források még szegényesebbek. Az ázsiai és afrikai etiópok¹¹ nyelveivel kapcsolatos adatok pedig párjukat ritkítják. Történeti könyveiben Hérodotosz is csak futó említést tesz róluk.¹² A későbbi ókori források is csak Egyiptom, Meroé, Napata, Axum és Abesszinia népeinek és a Szahara trogloditáinak nyelveit említik.

Lehetséges, hogy az egyiptomi forrásokban előforduló *punt* elnevezés megfelel a mai bantu nyelvekben különböző alakban (pl. szuahéli, pwani) előforduló „part”, „partvidék” jelentésű szavaknak. A hipotézis gyenge lábon áll: bantu nyelvű csoportok aligha érkezhettek Kelet-Afrikába az ókori egyiptomi expedíciók idején. Az arab eredetű *szahel* = partvidék szó csak jóval később jutott el Kelet-Afrikába, és vált a *kiswahili* nyelv és az azt beszélő emberek: *waswahili* elnevezésének alapjává.

Fontos lenne pontosabban ismernünk azokat a nyelveket, amelyeknek föltételezett összeolvadásából időszámításunk kezdetén kialakult a szuahéli nyelv.

Valamivel több adatunk van a valamikor egész Kelet-Afrikát elfoglaló Azániáról. A mai Etiópiától délre fekvő országokról és azok népeiről Sztrabón írásaiban is találhatunk fontos részleteket. Sztrabón által említett utazása során a kisázsiai Eudoxosz megbizonyosodott arról, hogy Afrika mindkét óceáni partvidékén hasonló népek élnek, amelyek csaknem azonos nyelveken beszélnek. Egyesek szerint lehet, hogy ezek már bantu nyelvek voltak.

Ezt a föltételezést aligha támogathatják a később (a 12–16. században) kialakult bantu magaskultúrák a Zambezi és a Limpopo folyók közén.

¹¹ Az antik forrásokban a sötét bőrű embereket összefüggő néven nevezték etiópoknak. Ebben az értelemben beszéltek déli (afrikai) és keleti (indiai) etiópokról.

¹² Hérodotosz: *Történeti Könyvei*, ford. Geréb József, 1892, Budapest, IV. könyv, 159–167. old.

A Kelet-Afrikára vonatkozó középkori arab közlések szerint¹³ az ott élők viszonylag nagy területen használták és értették ugyanazt a nyelvet. Ez arra vall, hogy a bennünket érdeklő vidék lakossága már abban az időben rendelkezett egy általánosan elfogadott, közvetítő szerepet játszó nyelvvvel. Föltételezhetjük, hogy ez a mai szuahéli nyelv őse volt, és a partvidék lakossága tekintette anyanyelvének.

Valamennyi középkori arab munkából kiolvasható, hogy a fekete emberek hatalmas területen beszélnek egymáshoz annyira közelálló nyelveket, amelyeket a leírt országokban élők mindannyian megértenek és képesek használni. Ezek a szálak elvezetnek bennünket a szuahéli nyelv kialakulásának hipotéziséhez.

Ez a nyelv, amely jelenlegi formáját alig másfél-kétszáz évvel ezelőtt nyerhette el, valószínűleg a következő módon jött létre: az a nyelv, amelyről a fentiekben említett antik és középkori források tájékoztatnak, több különféle etnikumhoz kapcsolódó, önálló nyelvből „csomósodhatott” össze. Egymással rokon nyelvek különböző gazdasági és társadalmi folyamatok hatására fokozatosan összeolvadtak és egységes nyelv fejlődésének talajává váltak. Más történelmi körülmények között ellentétes irányú folyamat is végbemehet: az összetartó erők megszűntével az addig egységesnek tekinthető nyelv dialektusai fokozatosan önállósulnak, távolodnak, elszakadnak, sőt teljesen elszigetelődnek egymástól. (Az 1. ábra segítségével megkíséreljük bemutatni, hogyan mehetek végbe ezek a folyamatok a szuahéli nyelv kialakulása során.)

Az etnikai és nyelvi konszolidálódás folyamatában élő középkori szuahéli városállamok népeit a 8–15. században erőteljes arab nyelvi és kulturális hatás érte. Ez, valamint a 15. században kezdődő portugál hódítás a helyi társadalomnak olyan átrétegződéséhez vezetett, hogy az itt első ízben tudományos igényű vizsgálatokat folytató misszionáriusok¹⁴ a középkorhoz hasonló, sőt – nyelvi szempontból – erősen bomlófélben lévő állapotban találták.

A szuahéli városállamok lakosságának két legfontosabb kategóriája a *waarabu* és a *waswahili* réteg volt. A látszólag etnikumhoz köthető *waarabu* rétegnév már évszázadok óta kizárólag társadalmi jelentőséggel rendelkezik Kelet-Afrikában, és a mindenkori vezető társadalmi réteghez való tartozás kifejezőjének számít. A két fenti terminus használata tehát nem jelenti két etnikumnak egy társadalmi hierarchián belüli egymás mellett élését. Sokáig létezett ilyen etnikai különállást föltételező elképzelés. Hasonló a helyzet a névleg perzsiai eredetű – elsősorban Zanzibár és Pemba szigetén megkülönböztethető – *shirazi* ré-

¹³ Olderogge, D. A. (szerk.) *Arabszkije istocsnyiki* VI–X; Moszkva – Leningrád, 1960; u.a. X–XII, M.–L., 1965. Számos középkori arab szerző földrajzi munkáiban található szórványos adatokat Fekete-Afrika nyelveire vonatkozóan is.

¹⁴ Kelet-Afrika földrajzának, néprajzának és nyelveinek kutatásában is jelentős szerepet játszottak a különféle keresztény egyházak hittérítői. Ebben a térségben érdemei által kimagaslók közülük J. Krapf német misszionárius (1810–1891).

teget illetően is. Az említett csoportok sem etnikai szempontból, sem nyelvileg nem határolódnak el egymástól.

A suahéli nyelv fejlődése során mégsem vált soha minden szempontból egységessé. Az apró középkori, részben arab hatásra és mintára keletkezett államalakulatok bomlása lelassította az említett nyelvjárások konszolidálódásának folyamatát. Mindez olyan helyzetet teremtett, amely lehetővé tette, de legalábbis megkönnyítette a suahéli nyelv 19–20. századi második megszilárdulását.

Az egyes nyelvjárások különféle szemszögből vizsgálva más-más rendszerek részeiként szemlélhetők, más szóval többféleképpen csoportosíthatók. Az ilyen rendszerezések alkalmával természetesen elkerülhetetlenek bizonyos átfedések is. Tekintsük át először a suahéli nyelv dialektusait északról dél felé haladva.

A középkorban a mai Mogadisho környékétől Sofala vidékéig húzódott a suahélit anyanyelvként beszélő népesség keskeny partvidéki sávja.

A legészakibb nyelvjárás adja a suahéli nyelv legrégebb írásos anyagait¹⁵ is. Lényegében ez egy csoport, amely a mai Kenya észak-keleti részén, a Pate és Lamu szigeteken beszélt dialektusokból (kiamu, kipate, kisiu) tevődik össze. A felsorolt nevek közül a mai suahéliben egyedül a Siu név kisiwa alakú változata rendelkezik köznyelvi jelentéssel: szigetet jelent. A suahéli városállamok virágzásának korában ezen a vidéken a *kisiwani*, a *kilamu*, az utóbbi legközelebbi változata a *kitikuu*, valamint *kipate* és a *ki(ma)lindi* nyelvjárások voltak uralkodók. A tőlük északra, a mai Szomália területén előforduló *kibunachiri* és *kibadzuni* nyelvjárás maradvány jellegű, kis szórványok beszélnek.

A következő nyelvjáráscsoportot mombasai néven foglalhatjuk össze. Mombasa nevét magába foglaló dialektust azonban nem ismerünk. A mai kikötőváros környékén a történelmi időkben a *kimrima* nyelvjárás volt a legelterjedtebb. Ma ezen a területen a *kimvita* dialektus az uralkodó. A *kivumba* és *kilindini* nyelvjárások az előbbi változatai. Kilwa és Songo Mnara középkori erődök környékén szintén önálló, máig élő nyelvjárások keletkeztek. Ehhez a csoporthoz tartozik a régi, iszlám előtti vallási szövegek rituális, a mai lakosság számára már érthetetlen nyelve. Ez a legnépesebb nyelvjáráscsoport. A főlisoroltakon kívül általában ide tartozónak vélik a *kimtangata*, a *chijomwu* és a *kingare* dialektusokat is.

Tanzánia és Kenya határvidékén beszélnek az egyik csoporthoz sem sorolható *kiwumba* (II) nyelvjárást.

Az országhatártól délre, a tanzániai partvidék északi és középső szakaszán, a Tanga és Dar es Salaam által határolt területen a legelterjedtebb suahéli nyelvjárás a *kiunguja*. Ez a változat eredetileg csak

¹⁵ A Kenya ÉK-i partvidékén fekvő kis városállam, Pate uralkodóinak krónikaszerű felsorolása a suahéli nyelv egyik legkorábbi írásos emléke. Eredete a 13. sz.-ra tehető. In: Westermann, D. – Heepe, M.: Suaheli Chronik von Pate, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*, XXXI, 3., Afrikanische Studien, Berlin, 1928.

Zanzibár nyelve volt, ugyanis a sziget neve szuahéli nyelven Unguja. Ennek változatai a Pemba szigetén beszélt *kipemba*, *kibadimu*, *kitumbatu* és a *kingao*, amelyek lényegesen nem különböznek a központi nyelvjárástól.

Zanzibár szigetén ismert még egy *kikae* (kikale) nevű dialektus is. (A *kale* szó jelentése a szuahéliben: ősi.) Ennek alapján föltételezhető, hogy a kikale a mai kiunguja előde, azzal szoros genetikai kapcsolatban van. Föltehetően a sziget eredeti, talán koisan őslakosságának nyelvére utal, bár tudomásunk szerint nem tartalmaz koisan elemeket. Ezt a nyelvjárást már nem beszélik, csupán szórványos írásos emlékei ismeretesek.

A Dar es Salaamtól dél felé húzódó vidéken számos, a már említetektől nagyobb mértékben eltérő, de még a szuahéli nyelv kötelékébe sorolható kisebb nyelvjárást beszél a helyi lakosság. Ezek közül a Rufiji folyó torkolatvidékén használatos *kirufiji*, valamint a Tanzánia és Mozambik határvidékén elterjedt *chichifundi* a legfontosabbak.

A szuahéli nyelvjárások által elfoglalt övezetet a fentiek alapján így határolhatjuk körül: Kenya partvidékének északi szakaszától a Mozambik csatorna északi részéig terjednek, és felölelik az egész kelet-afrikai szigetvilágot is.

Szintén a szuahélihez tartozó dialektusokat beszélnek a Komori szigeteken és Madagaszkár északnyugati partvidékén is. A komori szigeteken egyeduralkodó a *kingazija* nyelvjárás, Madagaszkáron csak kisebb diaszpórák beszélnek a szuahéli helyi változatát.

Meg kell még említenünk a szuahéli nyelv két sajátos változatát. Ezeket lényegében nem is tekinthetjük szuahéli nyelvjárásoknak, inkább sajátos szociolingvisztikai képződmények: Kenya középső tartományaiiban használatos az úgynevezett *kisetla* nyelv. Szinte kurióznak tekinthetnénk, ha nem játsszana – bár kis területen – a szuahélihez hasonló szerepet. Az angol *settle* = letelepszik tőből származó elnevezés”is arra utal, hogy az említett nyelv közvetítő szerepet játszik a helyi lakosság, a telepések és a más vidékekről odaszármazott afrikaiak között; ily módon koiné típusú közvetítő nyelvnek tekinthető. A fokozatosan dialektussá süllyedő vagy éppen ellenkezőleg, önállósuló *kinairobi* nagyrészt ebből a gyarmati maradványból táplálkozik.

Mintegy száz évvel korábban, más körülmények között, de hasonló szereppel jött létre a Kongó medence keleti térségében szintén közvetítő nyelvként gyökeret vert *kingwana*. A helyi népek a hatalmasok nyelvének nevezték a szuahélit. A *ngwana* szó ugyanis a szuahéli *bwana* = úr fonetikai változata. A húsznál több, kisebb–nagyobb nyelvjárásra tagolódó szuahélit tehát három nagyobb dialektus-csoportba tömöríthetjük:

1. kenyai,
2. tanganyikai,
3. zanzibári nyelvjárások.

A többi, egyedi nyelvjárás nem alkot egységes csoportot. Nem szabad azonban összetévesztenünk a tisztán szuahéli nyelvjárások fogalmát a *kiswahili safi* (tisztá szuahéli) terminus technicusszal, amely a 20. század derekára már irodalmivá érett szuahéli nyelv „akadémiai” változatát jelöli.

Az elmondottak alapján fölmerülhet a kérdés: létezik-e szuahéli etnikum?

Tanzánia és Kenya lakosságának van olyan része, amely csak a szuahéli nyelvet ismeri, ez az anyanyelve, és nemzeti hovatartozása szerint is szuahélinek vallja magát. Nemzeti tudata nem kapcsolódik más néphez vagy törzshöz. Ez a népesség azonban nem egy korábban egységes törzs, illetve etnikum leszármazottja, hanem gazdasági, politikai és társadalmi változások hatására kialakult etnikai konglomerátum. Nem vezettek eredményre azok a próbálkozások, amelyek valamely korábban egységes népre vagy törzsre kívánták visszavezetni a szuahéli nép eredetét.

A mai kiswahili tehát szocio-etnikus nyelvnek tekinthető, amely már régen és nagy mértékben megszabadult szoros etnikai kereteitől. Így vált kiválóan alkalmassá a lingua franca szerepének betöltésére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy eleve sohasem létezhetett olyan etnikum, amelynek nyelve a mai szuahéli alapjául szolgálhatott, annak magvaként szerepelhetett.

Az előbbieken ismertetett három nyelvjáráscsoport kialakulásának és fejlődésének időrendje szinte ugyanazt a sorrendet követte, amelyet földrajzi elhelyezkedésük ismertetésekor követtünk. Ilyen sorrendben keletkeztek (kb. a 12–13. sz.-tól) a szuahéli nyelv írásos emlékei is. A 19. század derekáig az arab írást használták Kelet-Afrikában. Nem eredeti formájában, hiszen a szuahéli nyelv fonetikai rendszere eltér az arabtól. Ezért kiegészítő jeleket kellett toldani az arab íráshoz. Következtesen jelölték a szuahéli nyelv magánhangzóit is. Csak a 19. század második felében, a német, majd az angol gyarmatosítás korában tértek át a latin betűs írás alkalmazására. Ennek során nem alkalmaztak kiegészítő jeleket, a szuahéli nyelv specifikus hangjait az adott jelek megfelelő csoportosításával fejezik ki, és ma alapjában véve az angol hangtani szabályoknak megfelelően használják írásban.

A szuahéli nyelv terjeszkedése a szárazföldön viszonylag későn, de mégis már a második gyarmatosítási hullám kezdete előtt, a 18. század folyamán megindult a kelet-afrikai rabszolga-kereskedelem (karavánkereskedelem) kibontakozásának hatására. Ennek megfelelően megkezdődött a mai regionális felosztásának alapját képező szárazföldi zónák kialakulása. Eleinte csak a szomszédos népek váltak a közvetítő nyelv aktív használóivá, a szuahéli szinte második anyanyelvükké, a törzsön kívüli kommunikáció eszközévé lett.

A 19. század elejére a szuahéli ezen az úton eljutott a Nagy-tavak vidékéig, néhány évtized múlva pedig behatolt a Kongó-medence keleti

térségébe. Ma már Kinshasában, a Kongó Demokratikus Köztársaság fővárosában is a kommunikáció egyik eszköze.

Kelet-Afrika egyes országainak etnikai térképe mutat ugyan bizonyos rokon vonásokat, mégis jelentősen különbözik egymástól. Mindhárom kelet-afrikai ország soknemzetiségű, népességük számos etnikumból, törzsből, a nemzetté formálódás útján haladó népből tevődik össze. A térség egyik jellemző sajátossága éppen abban rejlik, hogy a nemzetté történő formálódás két, sőt három szinten zajlik egyszerre. Az utóbbi évtizedekben például csaknem egységes nemzetté lett a Viktória-tó tanganyikai térségében élő három rokon nép: a nyamvezi, a szukuma és a zinza. A Kenyában élő kikujuk és kambák külön-külön ébredtek nemzeti öntudatra. A nemzetté formálódás folyamatának harmadik változata a gyarmati függőség megszűnte után kezdődött. Valamennyi kelet-afrikai országban erőre kapott az új politikai helyzetnek megfelelő újnacionalista irányzat.

Az öröklött etnikai helyzetnek megfelelően mindhárom érintett országban más-más formát öltött ez a folyamat. Ugandában a több mint hárommillió baganda nép olyan etnikai tömböt alkot, amely döntő szerepet játszik az ország gazdasági, politikai, kulturális életében egyaránt. Ennek következtében a luganda nyelv rendelkezik jobb lehetőségekkel, ami az etnikai integrálódás és asszimiláció eszközéül is szolgál. Mindez akadályozza a szuahéli nyelv terjeszkedését, államnyelvként való elfogadását is.

Egészen más etnikai–nyelvi képlettel állunk szemben Kenyában: itt két nyelvcsaládhoz tartozó, antropológiai és kulturális szempontból is különböző népcsoport alkotja a lakosság túlnyomó többségét. Az ország északkeleti, félsivatagos területein élnek kusita nyelveket beszélő népek is, de a két szembenálló fél mégis a nilusi és a bantu népcsoport. Itt a szuahéli már majdnem államnyelvnek számít, mindenki ismeri.

A legtöbb „nemzetiségű” Tanzániában a legegyszerűbb a helyzet. Ebben az országban nincs akár viszonylag is dominánsnak tekinthető etnikum. Ennek megfelelően alakul az etno-lingvisztikai helyzet is. A szuahéli – jellegét és jelentőségét tekintve – már évszázadok óta valamiféle törzsek és népek fölötti nyelvi-kulturális jelenséget képez.

Tanzánia lakosságának túlnyomó többsége bantu nyelveken beszél. Az ország északnyugati területein ezen kívül kisebb létszámú nilusi csoportok és kusita töredékek, a központi tartományban pedig koisan nyelveken beszélő maradványnépek élnek.

Mindemellett a szuahéli nép laza etnikai kötöttsége is elősegítette azt, hogy a korábban is széles körben elterjedt közvetítő nyelv az egész országban rövid időn belül általánosan elfogadott nemzeti nyelvvé vált.

A szuahéli nyelv dialektusainak eloszlását áttekintvén (lásd a térképvázlatot) meghatározhatjuk annak a nyelvvismeret mértéke szerinti zonális rétegződését is.

Az első zóna az Indiai óceán partvidékének keskeny sávja és a hozzá tartozó szigetvilág. Ezen a területen indult meg a szuahéli nyelv kiala-

kulása. Az itt élő nép már a 12–13. századtól anyanyelveként beszéli a szuahélit. A fejlődési folyamat eredményeképpen (lásd az 1. ábrát) a 19-20. század fordulójára különböző, de még egy nyelv kötelékébe sorolható dialektusok láncolata jött létre.

Az 1930-as években alakult nemzetközi szuahéli bizottság (International Swahili Committee) feladata volt kidolgozni a szuahéli nyelv normatív grammatikáját, egy színvonalra hozni irodalmi, politikai–adminisztratív és köznyelvi változatát. Napjainkban ugyanis – az eddig bemutatott két fölosztáson kívül – létezik egy társadalmi szempontú rétegezethez is.

Első réteg a különböző nyelvjárások közelítésével – részben mesterségesen – kialakított *standard swahili*, amely elsősorban a közoktatás nyelve.

Második a kelet-afrikai írók által kimunkált, az irodalmi nyelv szerepét betöltő *kiswahili safi* (a.m.: tiszta szuahéli).

Végül a harmadik nyelvi réteg a *kiswahili cha serikali* (szó szerint „a kormány nyelve”), vagyis a tömeginformációnak és a politikai propaganda eszközöknek a nyelve.

Ma már mind a három utóbbi idióma a területi nyelvjárások és a nyelv zónális változatai fölött áll. A közöttük meglévő különbségek visszaszorulásával kialakulóban van a legtágabb értelemben vett köznyelvi funkciókat is betölteni képes, egységes, modern szuahéli nyelv.

A zónális fölosztás második övezetét a kelet-afrikai országok alkotják. Ezeknek a területén a politikai zsargonként szereplő rétegnyelv – *kiswahili cha serikali* – fejt ki integratív hatását. Az itt élő népekre jellemző a bilingvizmus, néhol pedig a trilingvizmus is. Az utóbbi esetben valamelyik környékbeli, kommunikációs szempontból fontosabb nyelv első fokon már betölti a lingua franca szerepét, de a lakosság jelentős része ismeri a szuahélit is.

Harmadik zónaként a kelet-afrikai országokkal határos területek vehetők figyelembe. A szuahéli itt már ritkábban szerepel intenzív közvetítő nyelvként. A lakosság széles rétegei alacsony színvonalon, de még aktívan ismerik és használják. Az utóbbi időben igyekeznek ebben az övezetben bevezetni a standard swahili iskolai oktatását.

Negyedik zónaként említhetők a szuahéli elterjedésének legtávolabbi perifériái. Ezek a területek nem alkotnak egységes övezetet. A szómáliai, arábiai és indiai, már említett diaszpórák is ehhez a zónához kapcsolódnak. Itt a szuahéli már csak elvétve használt, inkább csupán értett nyelv.

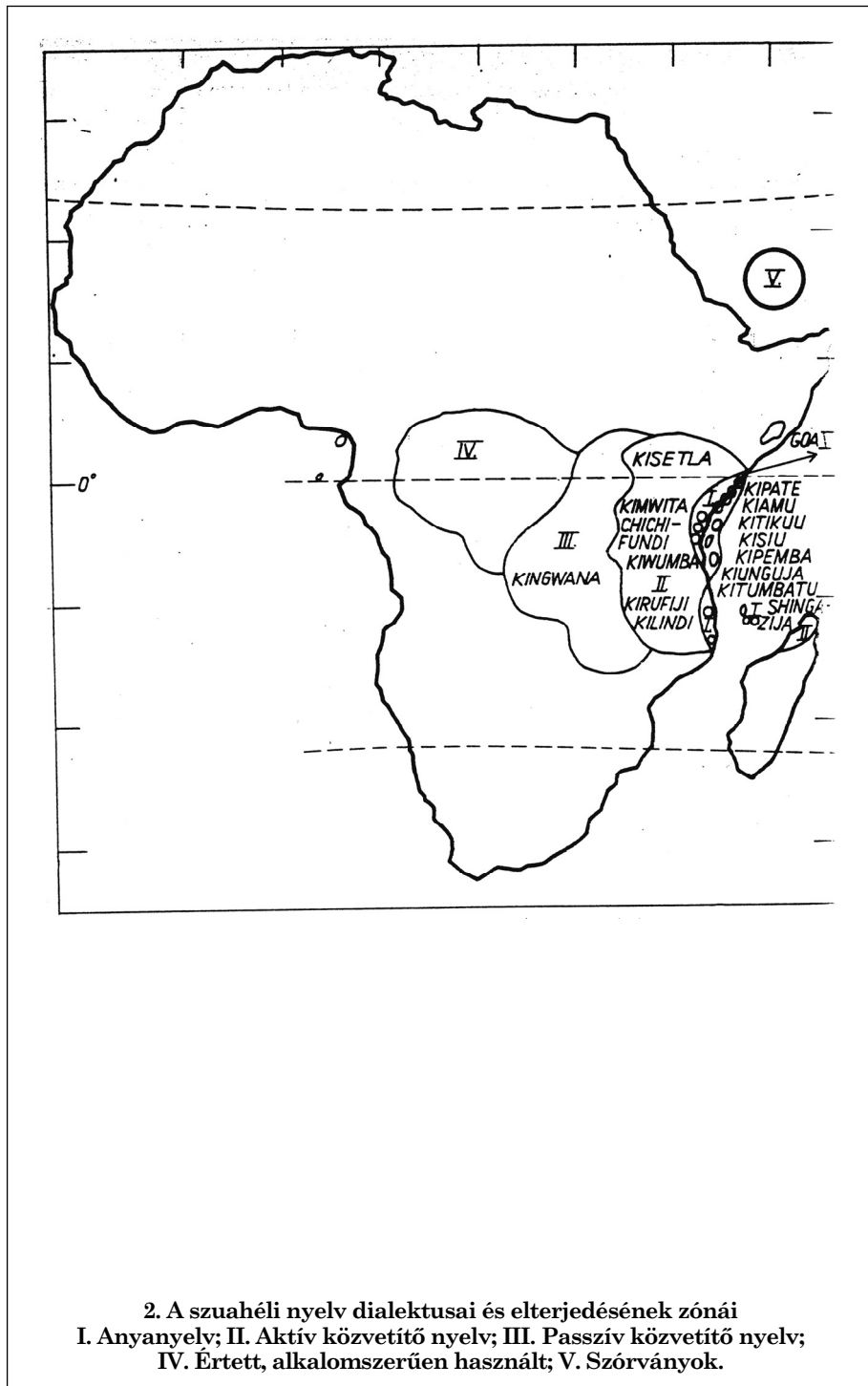
Bár a szuahéliben viszonylag magas a jövevényszavak aránya, nyelvtanának és glottokronológiai szempontból lényeges alapszókincsének tanúsága szerint kétségkívül a bantu nyelvcsalád fontos képviselőjének tekintendő. Jövevényszavai elsősorban a következő nyelvekből származnak: arab, perzsa, hindi, urdu, portugál, török, német és angol.

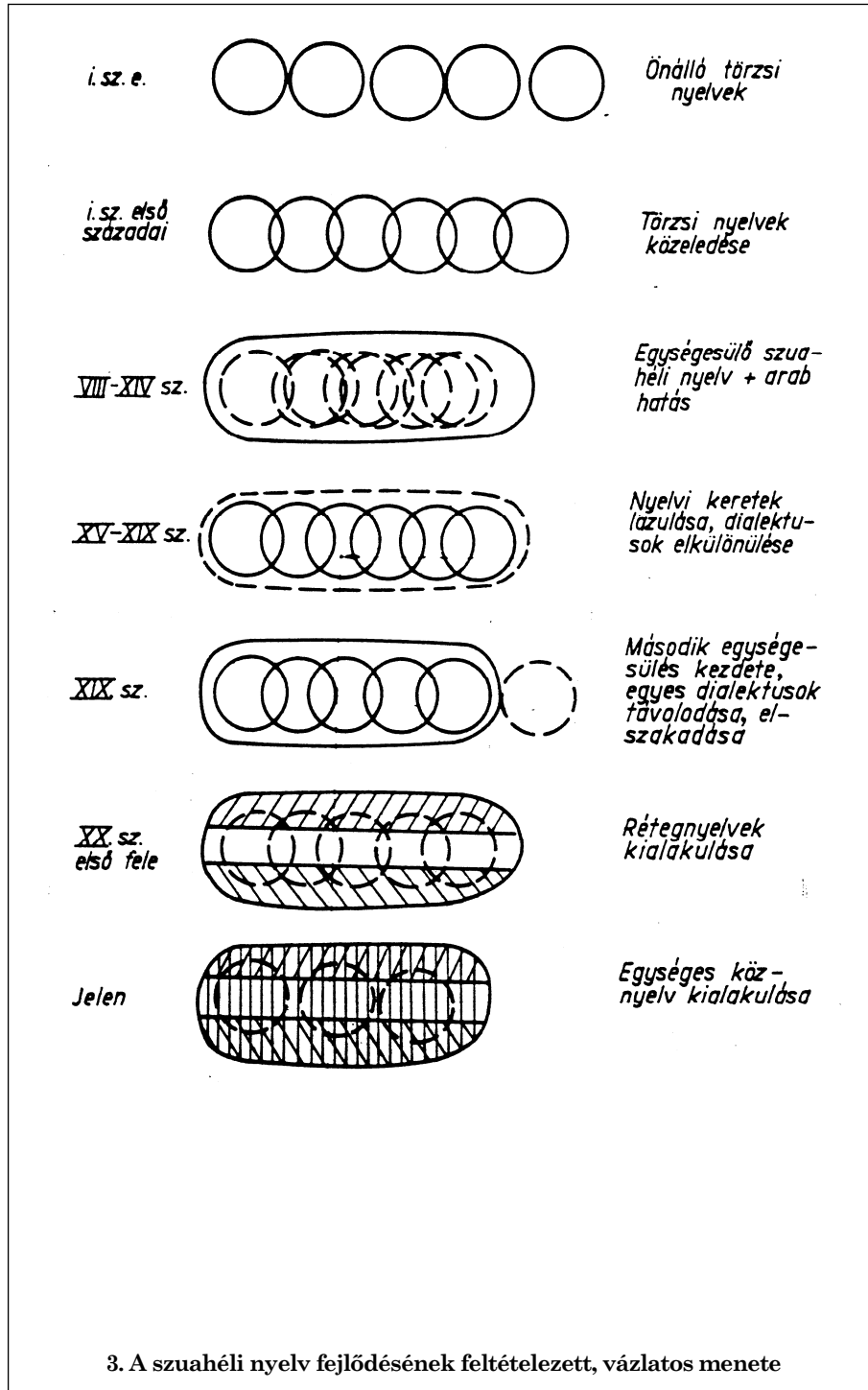
Az egységes és irodalmivá érett etalonnyelv kialakítása során tanúi lehettünk a jövevényszavak bantu tövekkel való helyettesítésére irányuló törekvéseknek is. Legnagyobb mértékben a „tiszta szuahélira” (kiswahili safi) volt jellemző ez a mozgalom. Tükröződik ez az irodalmi rétegnyelv purista természetű elnevezésében is.

A szuahéli nyelv tehát fokozatosan egyesül és normalizálódik. Bár igaz, hogy mintegy 10–15 millió ember anyanyelve, mégsem kötődik egyetlen etnikumhoz, mint a nemzeti nyelvek általában. Ennélfogva kiválóan alkalmas a lingua franca szerepének betöltésére Kelet-Afrika térségében.

A bantu nyelvek keleti csoportjába tartozó szuahéli a nyelvcsalád tipikus és az európai nyelvtudomány művelői által legismertebb képviselője. A jelentést is hordozó zenei tonalitás kivételével a bantu nyelvek minden sajátos tulajdonságával rendelkezik.

(In: Balázs János szerk.: *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*, 1980, Budapest, Tankönyvkiadó, 342–360. old.)

Felhasznált irodalom

BELJAJEV, V. I.

1960 *Arabszkije isztocsnyiki VII–X po etnografii isztorii narodov Afriki juzsnyeye Szahari*, Moszkva – Leningrád.

1965 *Arabszkije isztocsnyiki X–XII po etnografii isztorii narodov Afriki juzsnyeye Szahari*, Moszkva, Leningrád.

BÜTTNER, C. G.

1887–1888 Chuo cha Utenzi. Gedichte im alten Suaheli aus den Papieren des Dr. L. Krapf, *Zeitschrift für Afrikanische und Ozeanische Sprachen* (Berlin), 1, 1, 1–42. old., 2, 4, 241–264. old.

FODOR, István

1965 *Az afrikai nyelvek osztályozásának problémái – módszertani tanulságok Greenberg rendszerezési kísérletéből*, Budapest, Akadémiai Kiadó (Nyelvt. Közl., 67.).

GREENBERG, J. H.

1955 *Studies in African Linguistic Classification*, New Haven.

GUTHRIE, M.

1967 *Comparative Bantu I–III.*, London.

HERODOTOS

1893 *Történeti könyvei I–IV*, MTA, Budapest.

KRAPF, L.

1858 *Chronic von Mombasa*, Ausland.

KRAPF, L.

1882 *Dictionary of the Suahili language*, London, Trübner.

MEILLET, A. – COHEN, M.

1952 *Les langues du Monde*, Paris.

MEINHOF, C.

1931 Die afrikanischen Klassensprachen in ihrer Bedeutung für die Geschichte der Sprache, *Scientia*, XXV., 50.

MISZJUGIN, V. M.

1966 *Szuahilijszkaja hronyika srednyevokovogo goszudarsztva Pate* (Trudi Instituta Etnografii African, III), Moszkva – Leningrád.

MURDOCK, G. P.

1959 *Africa. Its Peoples and their Culture History*, N. Y. – Toronto – London.

STIGAND, C. H.

1915 *Grammar of dialectic changes in the Kiswahili Language*, Cambridge.

SZTROGANOVA, I. P.

1950 *Chrestomatia jazika suahili*, Leningrád.

WESTERMANN, D.

1952 *African linguistic classification, Africa*, XXII., 3.

WESTERMANN, D. – HEEPE, M.

1928 Suaheli Chronik von Pate, *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*, XX., 3., (Berlin).

WIEDNER, D. B.

1962 *A History of Africa South of the Sahara*, New York.